

Іванов Олександр Юрійович

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Національна академія Служби безпеки України*

Ivanov Oleksandr

*Candidate of Legal Sciences,
Associate Professor of the Department of State and Law
National Academy of the Security Service of Ukraine*

ORCID: 0000-0002-5890-5369

DOI: 10.25313/2520-2308-2024-1-9546

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ ФАКТОР ЯК ЗАСІБ ПСЕВДОЛЕГІТИМАЦІЇ ПОСЯГАНЬ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ УКРАЇНИ

THE CRIMEAN TATAR FACTOR AS A MEANS OF PSEUDOLEGITIMIZATION OF THE RUSSIAN FEDERATION'S ENCRUENCES ON THE TERRITORIAL INTEGRITY OF UKRAINE

Анотація. У статті на основі висвітлення процесу становлення кримських татар як самостійної національної спільноти проаналізовано можливості визнання їх корінним народом із наданням їм права на національно-державне самовизначення, а також особливості використання цього фактору для псевдолегітимації змін статусу Криму проросійськими силами. Визнання кримських татар в якості корінного народу пройшло довгий політичний та історичний шлях. Однак навіть за таких умов реалізація ними права на національно-державне самовизначення має узгоджуватися зі змістом конституційного принципу унітаризму та здійснюватися через передбачені законодавством форми прямої демократії. Представники органів влади російської федерації не мають жодних правових підстав для обґрунтування протиправної анексії Автономної Республіки Крим у лютому – березні за рахунок кримськотатарського фактору. Положення щодо реалізації кримськими татарами права на здійснення національно-державного самовизначення широко використовувалися представниками сепаратистської політичної еліти Криму для приховування своїх реальних намірів і під час здійснення протиправної анексії Автономної Республіки Крим як невід'ємної складової частини України у лютому – березні 2014 р. На думку автора, корінний народ – це стійка національна спільнота, представники якої компактно проживають на території єдиної історичної батьківщини і відзначаються наявністю спільної культури, мови, релігії та інших факторів, які відрізняють її від інших таких спільнот, у тому числі сформованістю власних державницьких традицій. При цьому слід враховувати, що механізм реалізації корінним народом права на національно-державне самовизначення повинен бути пов'язаний із висловленням населенням відповідної території волі на його здійснення через передбачені законодавством форми прямої демократії. Діяльність Курултаю і Меджлісу повсякчас була спрямована на протидію самодержавній політиці асиміляції корінних національних спільнот з метою формування етнічно однорідного складу населення, яке б не було здатним поставити під загрозу безперешкодне функціонування імперського державного механізму.

Ключові слова: Автономна Республіка Крим, унітарна держава, територіальна цілісність, корінний народ, національно-державне самовизначення.

Summary. The article, based on the coverage of the process of the formation of the Crimean Tatars as an independent national community, analyzes the possibilities of recognizing them as an indigenous people and granting them the right to national-state self-determination, as well as the peculiarities of using this factor for pseudo-legitimization of changes in the status of Crimea by pro-Russian forces. The recognition of the Crimean Tatars as an indigenous people has taken a long political and historical path. However, even under such conditions, their realization of the right to national-state self-determination

must be consistent with the content of the constitutional principle of unitarism and be carried out through the forms of direct democracy provided for by the law. Representatives of the authorities of the Russian Federation do not have any legal grounds to justify the illegal annexation of the Autonomous Republic of Crimea in February-March at the expense of the Crimean Tatar factor. The provisions on the Crimean Tatars' realization of the right to national-state self-determination were widely used by representatives of the separatist political elite of Crimea to hide their real intentions during the illegal annexation of the Autonomous Republic of Crimea as an integral part of Ukraine in February – March 2014. According to the author, an indigenous people is a stable national community, whose representatives live compactly on the territory of a single historical homeland and are characterized by the presence of a common culture, language, religion and other factors that distinguish it from other such communities, including the formation of its own state traditions. At the same time, it should be taken into account that the mechanism for the realization of the right to national-state self-determination by the indigenous people must be connected with the expression of the will of the population of the relevant territory to exercise it through the forms of direct democracy provided for by the law. The activities of the Kurultay and Mejlis were always aimed at opposing the autocratic policy of assimilation of indigenous national communities with the aim of forming an ethnically homogeneous population that would not be able to endanger the smooth functioning of the imperial state mechanism.

Key words: Autonomous Republic of Crimea, unitary state, territorial integrity, indigenous people, national-state self-determination.

Постановка проблеми. Наприкінці 1980-х рр. у зв'язку з розвитком політичної та економічної кризи в СРСР склалася тенденція до реалізації його суб'єктами права національно-державного самовизначення. Ці процеси були погано контрольованими з боку центральних органів державної влади, тому у багатьох випадках такою ситуацією скористалися представники місцевої політичної еліти. Також Верховною Радою СРСР був прийнятий Закон «Про порядок вирішення питань, пов'язаних із виходом союзної республіки із СРСР» [1], яким передбачалось, що у союзній республіці, яка має у своєму складі автономні республіки, автономні області та автономні округи, референдум щодо виходу зі складу СРСР проводиться окремо по кожній автономії. Зокрема, предметом політичних спекуляцій став і правовий статус кримських татар як національної меншини у Кримській області. Після здобуття Україною незалежності цей фактор також став активно використовуватися кримськими сепаратистами для виправдання власних політичних цілей, що призвело до формування загроз територіальній цілісності молодій державі. Невизначеність правового статусу населення Автономної Республіки Крим відіграла важливу роль також і у формуванні передумов для здійснення російською федерацією протиправної анексії цієї території у лютому-березні 2014 р. Чинне законодавство відносить до об'єктів національної безпеки України суспільство (у нашому випадку — населення Автономної Республіки Крим) та територіальну цілісність держави. Зазначене вище зумовлює актуальність теми нашої статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням формування та розвитку правового статусу кримських татар присвячені праці Б.Бабіна, Т.Бикової, П.Захарченка, В.Кичуна, В.Сергійчука та ін. [3–14]. Однак недостатньо дослідженою вказана проблематика залишається у контексті забезпечення національної безпеки України.

Мета статті. Метою статті є висвітлення процесу становлення кримських татар як окремої національної спільноти, на основі чого — з'ясування можливості визнання їх у якості корінного народу та здійснення ними права на національно-державне самовизначення і особливостей використання цього фактору проросійськими силами для псевдолегітимації змін у статусі Криму.

Виклад основного матеріалу. Після здобуття Україною незалежності у 1991 р. перед вітчизняними органами влади постали ряд проблем, пов'язаних зі становленням нової самостійної держави. Однією із них стала невизначеність правового статусу етнічних груп. У цьому контексті було ухвалено Закон «Про відновлення Кримської АРСР» [2]. Офіційно його прийняття пов'язувалося з проблемами реалізації права кримських татар на національно-державне самовизначення як корінного народу. Втім, законодавча невизначеність змісту цього поняття надавала окремим політикам можливість приховувати свої справжні цілі нібито прагненням захистити національні права кримських татар.

Наприкінці 1960-х рр. у межах ООН була створена та функціонувала Робоча група з питань корінних народів. Серед розроблених нею документів є і проект конвенції про статус корінних народів. У ньому перераховані ознаки, яким має відповідати конкретна етнічна спільнота, щоб набути статусу корінного народу. До цих ознак належать, зокрема, такі: компактне проживання на території історичної батьківщини; спільне походження від автохтонного (споконвічного) населення цих територій; спільна культура в цілому або у більшості факторів (релігійному, побутовому, освітньому і т.д.); мова (наявність рідної мови використання її у всіх сферах життєдіяльності, у тому числі у роботі місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування); компактність проживання на території окремих регіонів; «інші

суттєві умови». Незважаючи на відносну чіткість перерахованих ознак, проблематичним видається формулювання висновків щодо можливості реалізації корінними народами права на здійснення національно-державного самовизначення. Також окремо не зазначено про особливості співвідношення кількісної частки корінного народу та представників інших національностей на території його компактного проживання. Зокрема, не вказано, якою повинна бути частка представників корінного народу у структурі населення певної території для надання їй тих чи інших автономних прав.

Доктринальні підходи до визначення змісту поняття та ознак корінних народів загалом збігаються з наведеними вище результатами напрацювань Робочої групи ООН. Так, більшість дослідників схиляються до думки про те, що під корінними народами розуміються спільноти, які сформувались у багатоетнічних суспільствах незалежних держав і є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є дана країна, споконвіку, у період її завоювання або колонізації або в період встановлення наявних державних кордонів. Із наведеного визначення можна виділити ознаки поняття корінного народу. По-перше, відповідна етнічна спільнота повинна мати сталу територію проживання. По-друге, ця територія повинна підпадати під ознаки споконвічної історичної батьківщини цієї етнічної спільноти. По-третє, це повинна бути не просто батьківщина, а територія тривалого компактного проживання відповідного етносу. По-четверте, така спільнота повинна мати ознаки стійкої етнічної групи, причому цей факт повинен усвідомлюватися всіма її членами. Як бачимо, доктринальні підходи до визначення поняття корінних народів загалом збігаються з проектами нормативних актів ООН, однак так само хибують застосуванням оціночних критеріїв, що зумовлює складнощі при вирішенні питань щодо правового статусу окремих етнічних спільнот. Невирішеним залишається питання щодо змісту поняття національної ідентичності та критеріїв її встановлення.

На основі викладеного вище можемо запропонувати власне визначення поняття корінних народів. На нашу думку, корінний народ — це стійка національна спільнота, представники якої компактно проживають на території єдиної історичної батьківщини і відзначаються наявністю спільної культури, мови, релігії та інших факторів, які відрізняють її від інших таких спільнот, у тому числі сформованістю власних державницьких традицій. При цьому слід враховувати, що механізм реалізації корінним народом права на національно-державне самовизначення повинен бути пов'язаний із висловленням населенням відповідної території волі на його здійснення через передбачені законодавством форми прямої демократії. Однак в умовах унітарної держави (зокрема, в Україні) реалізація

цього права повинна узгоджуватися з дотриманням принципу територіальної цілісності держави.

Окремі дослідники намагаються обґрунтовувати наявність правового статусу корінних народів у окремих етнічних спільнот в Україні. Зокрема, це стосується і кримських татар. Так, наприклад, Б. Бабін переконаний, що кримські татари як національна спільнота цілком відповідають умовам, необхідним для визнання корінним народом, а тому можуть розглядатись у якості суб'єкта права на національно-державне самовизначення. На підтвердження своєї позиції науковець наводить такі аргументи: поява та формування цієї етнічної групи як окремої спільноти саме на українських землях, зв'язок її національної ідентичності лише з територією України; прямий зв'язок культурно-історичних традицій кримських татар із територією України, пов'язаними з нею історичними та географічними умовами; наявність у кримських татар чітко виражених ознак національної, мовної, культурної та релігійної самобутності; наявність у кримських татар колективного самоусвідомлення як корінного народу. Зазначені аргументи стануть предметом подальшого аналізу у нашій статті.

Загалом перші згадки про появу кримського етносу на території сучасної України відносяться до XIII ст.¹. Однак рис самостійної етнічної спільноти кримські татари змогли набути лише завдяки утворенню та тривалому існуванню Кримського Ханства (середина XV ст. – 1783 р.) як їх національно-державного утворення. Незважаючи на окремі риси васальної залежності від Османської імперії, загалом організація влади та управління у Кримському Ханстві та його суспільний лад відбивали особливості національних традицій кримських татар. Також на відміну від інших татарських народів (буджацьких, ногайських, казанських татар), кримські татари не мали іншої території компактного проживання, де б вони реалізували свої національно-державницькі прагнення, окрім місць географічного розташування Кримського Ханства. Окремі дослідники піддають сумніву тезу про визнання Кримського Ханства національною державою кримських татар з огляду на меншу частку чисельності цієї етнічної групи у загальній структурі населення цієї держави. Втім, на нашу думку, з огляду на те, що як на центральному, так і на місцевому рівні при владі перебували представники знатних татарських родів і весь державний механізм був побудований саме на татарських національних традиціях, Кримське Ханство слід вважати саме національною державою кримських татар, завдяки існуванню якої останні і здобули можливість оформитись як самостійна етнічна спільнота.

¹ Детальніше див. нашу статтю за посиланням: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3582443-ise-raz-pro-etnicnu-istoriu-krimskih-tatar.html>.

Під час перебування Криму у складі Російської імперії (1783–1917 рр.) сформувалися представницькі органи кримськотатарського національного самоврядування: національний з'їзд кримських татар — Курултай та обраний ним представницький орган — Меджліс кримськотатарського народу, а також система місцевих меджлісів відповідно до чинного на той час адміністративно-територіального поділу. Ці органи сформувалися в умовах значних національних утисків кримських татар після включення території Кримського Ханства до складу Російської імперії у 1783 р. Саме їх діяльність і була спрямована на протидію самодержавній політиці асиміляції корінних національних спільнот з метою формування етнічно однорідного складу населення, яке б не було здатним поставити під загрозу безперешкодне функціонування імперського державного механізму. За таких умов кримські татари виявили високий рівень здатності до консолідації з метою відстоювання своєї національної самобутності.

Після припинення існування російської імперії у 1917 р. на території Криму розпочалася запекла боротьба за владу різних політичних сил, що спричиняло ситуацію багатовладдя або і безвладдя на півострові. Важливу роль у цій боротьбі відігравав кримськотатарський фактор. Так, активну діяльність проводила національна політична організація кримських татар «Міллі Фірка», яка активно протидіяла спробам спочатку німецьких, а потім і більшовицьких сил знищити ознаки національної ідентичності цієї спільноти. Форми консолідації кримських татар стали більш досконалими, ніж за часів Російської імперії. Стали з'являтися також і друковані видання кримськотатарського національного руху (зокрема, газета «Терджиман», яка регулярно видавалась у м. Сімферополь за доби уряду С. Сулькевича). Незважаючи на масовий «червоний терор» упродовж 1919–1920 рр., набрав обертів розвиток національної кримськотатарської культури, формуючи передумови до майбутнього визнання більшовиками необхідності створення кримськотатарської національної автономії.

Відтак, у 1921 р. була утворена Кримська АСРР як автономія за національно-територіальною ознакою. Не можна відкидати того факту, що для реалізації цього кроку радянським керівництвом було переселено значну кількість кримських татар із віддалених регіонів колишньої Російської імперії на територію Криму, оскільки внаслідок імперської асиміляторської політики ця етнічна група не становила більшості серед кримського населення. Ухвалена незадовго після утворення Кримської АСРР у 1921 р. Конституція цієї республіки визначала її як багатонаціональне утворення з домінуванням татарської народності серед усіх інших. Радянська політика «коренізації» відкрила широкі можливості для розвитку кримськотатар-

ського національного театру, літератури, освіти та науки (у тому числі, історичної). У 1928 р. радянська влада навіть здійснила спробу затвердження кримськотатарського алфавіту в кириличному варіанті. Однак такою лояльною політикою радянської влади щодо кримських татар була лише у перші десятиліття існування СРСР. Вона була зумовлена необхідністю укріплення та централізації новоствореної супердержави. Втім, кримськотатарська спільнота на той час уже могла розглядатись як самостійний етнос із ознаками, які вказували на національну ідентичність та наявність історичної батьківщини.

У другій половині 1930-х рр. вектор національної політики радянського керівництва змінився докорінно. У той час метою уряду було зменшення кількості національних автономій у контексті уніфікації політико-правового статусу всіх регіонів держави. Стосувалося це і кримських татар: їх національні права безпосередньо не утискалися, однак звужувалися можливості для їх реалізації (зменшувалася кількість шкіл із кримськотатарською мовою навчання, у діловодстві національна мова витіснялася російською і т.д.). Радянське керівництво поставило за мету ліквідацію кримськотатарської національно-територіальної автономії, що і стало приводом для депортації кримських татар та ряду інших народів із території Криму в 1944 р. нібито за звинуваченням у колабораціонізмі за доби німецького окупаційного режиму під час Другої Світової війни. Відтоді кримські татари проживали у різних віддалених регіонах СРСР, причому в більшості перебували у нелегальному становищі.

Сучасний історик професор В. Возгрін, який народився у Сімферополі за часів існування Кримської АРСР, звертає увагу на те, що під час депортації кримських татар у 1944 р. нібито за співпрацю з нацистським окупаційним режимом на територію Кримської області масово переселялися етнічні росіяни із північних регіонів РРФСР. Метою таких акцій було продовження втілення у життя ленінської ідеї Кримської автономії у складі Росії, яка зазнала невдачі. Ми не маємо можливості оцінити правдивість висновків професора В. Возгріна, пославшись на першоджерела, проте той факт, що Верховна Рада Автономної Республіки Крим неодноразово зверталася до органів Служби безпеки України з клопотанням про заборону В. Возгрину в'їзду на територію України, свідчить про невігідність таких висновків для проросійської політичної еліти Криму. У свою чергу, спогади депортованих кримських татар, які дожили до наших днів, свідчать про те, що прямої заборони на повернення на історичну батьківщину їм встановлено не було, проте там штучно створювалися умови, за яких життя було неможливим та нестерпним: голод, економічна блокада, неможливість працевлаштування. Залишалися декілька

селищ з етнічними кримськими татарами, яких «забули» депортувати. У 1945 р. цих людей повантажили на кораблі, вивезли у відкрите море і потопили, а юридично цей факт оформили як аварію корабля зі смертельними наслідками. Із цих та інших даних вбачається, що росіян стали масово переселяти на територію Кримської області нібито для повоєнної відбудови господарства.

Наприкінці 1950-х – у 1960-х рр. кримські татари у черговий раз виявили здатність до консолідації та мобілізації у боротьбі за відновлення національних прав. До цієї боротьби долучалися також і представники дисидентського руху (наприклад, П. Григоренко — відставний радянський генерал, який разом із однопдумцями готував звернення до ООН щодо порушень прав кримських татар представниками органів влади СРСР). У різних регіонах СРСР представники кримськотатарської інтелігенції та дисиденти писали підпільні дослідження з історії кримськотатарського народу і формували різноманітні національні об'єднання. Будучи фактично позбавленими громадянських прав, кримські татари не піддавалися насильницькій русифікації, зберігаючи всі ознаки національної ідентичності.

Відновлення прав кримських татар на державному рівні розпочалося лише з проголошенням у 1985 р. політики «перебудови». Зокрема, у 1989 р. представники кримськотатарського народу були вперше залучені до діяльності місцевих органів влади Кримської області. Це були Ю. Османов та М. Джемільєв. Дещо раніше депутатом однієї з міських рад у Литві було обрано Р. Чубарова, проте на рідній кримській землі він зміг узяти участь у роботі Верховної Ради Республіки Крим лише після здобуття Україною незалежності. Загалом же етнічні права кримських татар реалізувались лише частково, і то в частині культури, освіти, але не державного управління. Причому кількість навчальних закладів із кримськотатарською мовою навчання на території Кримської автономії у 1990-х рр. значно поступалася кількості російськомовних. У той же час, зазначені факти аж ніяк не завадили кримським ідеологам возвести псевдореферендум 1991 р. щодо державного статусу Кримської області у ранг «першого загальнокримського», на якому вперше «була висловлена воля кримського народу», яка у подальшому була «жесточайше поправа» українською владою, а також закріпити у Конституції Республіки Крим 1992 р. такі «інститути», як право власності кримського народу, суверенітет кримського народу, воля кримського народу. Однак зовсім не було визначено правового статусу кримськотатарського народу.

Відновлення Кримської АРСР у 1991 р. дістало доволі різнопланові доктринальні оцінки, у тому числі з точки зору етнонаціональних процесів в Україні загалом та у Криму зокрема. Так,

В. Кичун переконаний, що відновлення кримської автономії було зумовлене виключно політичними процесами і реальних підстав для створення територіальної автономії у Криму не було. У той же час, Н. Корольова-Борсоді стверджує, що вирішення проблем депортованих народів, які повернулися на свою історичну батьківщину до Криму, і передусім кримських татар, потребувало надання Криму особливого статусу шляхом створення багатонаціональної територіальної автономії. На нашу думку, з огляду на зміст норм вищевказаного Закону СРСР «Про порядок вирішення питань, пов'язаних із виходом союзної республіки із СРСР» політична доцільність у відновленні Кримської АРСР була очевидною. У той же час, неоднозначною видається оцінка ролі кримськотатарського фактора у цьому процесі. З одного боку, матеріали збірника документів «Біла книга Національного руху кримських татар» свідчать про те, що кримські татари ніколи не висловлювали прагнень до здобуття політичної автономії, ішлося лише про національно-культурні аспекти самостійності. Разом з тим, політична еліта Кримської області повсякчас послугоувалася тезами щодо реалізації права кримських татар на національно-державне самовизначення при обґрунтуванні своїх автономістських і навіть сепаратистських прагнень. Незадовго до цього у 1987–1988 рр. за рішенням Ради Міністрів СРСР розпочалися процеси масового повернення кримських татар на історичну батьківщину після депортації у 1944 р., а тому більшості серед місцевого населення вони не становили, у зв'язку з чим не могли б виступати суб'єктами права на здійснення національно-державного самовизначення.

На окрему увагу заслуговує аналіз закріплення правового статусу Автономної Республіки Крим у Конституції України 1996 р. Такий статус було закріплено у світлі подій 1992–1996 рр. у Криму, спричинених положеннями вищезгаданої Конституції Республіки Крим 1992 р., визнаними Конституційним Судом України такими, що суперечили нормам конституційного законодавства України. Зокрема, це були статті, у яких кримські політичні ватажки проголошували державний статус Криму з прагненням подальшої інтеграції з російською федерацією, закріплювалася посада «Президента Республіки Крим» і т. ін. За таких умов ішлося про створення територіальної автономії, а не національної кримськотатарської. Зазначимо, що представники цього етносу не входили до складу місцевих органів влади та управління та політичної волі щодо самостійного державного статусу Криму не висловлювали. Діяли лише Курултай та Меджліс як представницькі органи національного самоврядування кримських татар. Конституційне закріплення статусу територіальної автономії для Криму було зумовлене необхідністю врегулювання політичної кризи у цьому регіоні та ліквідації

загроз територіальній цілісності України з боку кримських політичних сил — головним чином, політичної партії «Російська єдність Криму» та її лідера «Президента Республіки Крим» Ю. Мешкова.

Положення щодо реалізації кримськими татарами права на здійснення національно-державного самовизначення широко використовувалися представниками сепаратистської політичної еліти Криму для приховування своїх реальних намірів і під час здійснення протиправної анексії Автономної Республіки Крим як невід’ємної складової частини України у лютому-березні 2014 р. Зокрема, у так званій «Декларації про незалежність Автономної Республіки Крим і м. Севастополя» від 11 березня 2014 р., яка по суті поклала початок цим діям, зазначено про нібито реалізацію права народів на самовизначення, закріпленого міжнародним правом. У тексті «Декларації...» не зазначено, яких саме народів стосувалося це положення, однак із тексту звернення В. Путіна до державної думи РФ від 16 березня 2014 р. з нагоди анексії зазначених

територій, де коментувалися положення згаданого «документу», стає зрозумілим, що тут ішлося саме про кримських татар. Так, В. Путін зазначав нібито про відновлення «історичної справедливості» та про багатонаціональний характер «Республіки Крим», відзначивши при цьому кримських татар як титульну націю, яка у світлі останніх подій начебто реалізувала своє право на здійснення національно-державного самовизначення.

Висновки. Таким чином, визнання кримських татар в якості корінного народу пройшло довгий політичний та історичний шлях. Однак навіть за таких умов реалізація ними права на національно-державне самовизначення має узгоджуватися зі змістом конституційного принципу унітаризму та здійснюватися через передбачені законодавством форми прямої демократії. Представники органів влади російської федерації не мають жодних правових підстав для обґрунтування протиправної анексії Автономної Республіки Крим у лютому-березні за рахунок кримськотатарського фактору.

Література

1. Про порядок вирішення питань, пов’язаних з виходом союзної республіки з СРСР: Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік. *Вікіджерела*. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A1%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D0%B2%D1%96%D0%B4_03.04.1990_%E2%84%96_1409-I (дата звернення: 05.01.2024).
2. Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки. *Верховна Рада України: офіційний вебпортал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/712-12#Text> (дата звернення: 05.01.2024).
3. Бабін Б.В. Конституційно-правовий статус корінних народів України: автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.02. Одеса, 2005. 19 с.
4. Білецька Ю. Формування етнічної ідентичності домінантних спільнот Криму: політико-культурологічний аспект : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.05. Сімферополь, 2011. 23 с.
5. Велігодський Д. Державні утворення в Криму наприкінці 1918 — в 1920 рр.: історико-правове дослідження: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2005. 218 с.
6. Вітман К. Кримські татари — національна меншина чи корінний народ? *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 45, 2009*. С. 563–571.
7. Донбас і Крим: ціна повернення : монографія. За заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. К. : НІСД, 2015. 474 с.
8. Зінченко Ю. До питання про долю кримських татар в сучасній Україні. *Проблеми соборності України в ХХ столітті*. К., 1994. С. 191–197.
9. Зінченко Ю. Кримські татари: історичний нарис. К., 1998.
10. Зінченко Ю. Кримськотатарська проблема: історія та сучасність. *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 379–402.
11. Зіятдінова Е. Кримські татари — нація чи етнос? *Вісник Львів. ун-ту. Сер. соціол.* 2008. Вип. 2. С. 352–361.
12. Історія Криму в запитаннях та відповідях. Відп. ред. В. Смолій; Упорядн. Г. Боряк. НАН України. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 2015. 527 с.
13. Коваль Д. Історія Українського Криму. Мена : Домінант, 2016. 62 с.
14. Копиленко О. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу : монографія. К. : Таксон, 2002. 342 с.

References

1. Pro poriadok vyrishennia pytan, pov'iazanykh z vykhodom soiuznoi respubliky z SRSR: Zakon Soiuzu Radianskykh Sotsialistychnykh Respublik [On the procedure for solving issues related to the exit of the Union Republic from the USSR: Law of the Union of Soviet Socialist Republics]. *Vikidzherela — Wikisource*. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A1%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D0%B2%D1%96%D0%B4_03.04.1990_%E2%84%96_1409-I

org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%A1%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D0%B2%D1%96%D0%B4_03.04.1990_%E2%84%96_1409-I [in Ukrainian].

2. Pro vidnovlennia Krymskoi Avtonomnoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky: Zakon Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky [On the restoration of the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic: Law of the Ukrainian Soviet Socialist Republic]. *Verkhovna Rada Ukrainy: ofitsiyni vebportal — Verkhovna Rada of Ukraine: official webportal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/712-12#Text> [in Ukrainian].

3. Babin, B. V. (2005). Konstytutsiino-pravovyi status korinnykh narodiv Ukrainy [Constitutional and legal status of indigenous peoples of Ukraine]. *Extended abstract of PhD's thesis*. Odesa [in Ukrainian].

4. Biletska, Yu. (2011). Formuvannia etnichnoi identychnosti dominantnykh spilnot Krymu: polityko-kulturolohichnyi aspekt [Formation of the ethnic identity of the dominant communities of Crimea: political and cultural aspect]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Simferopol [in Ukrainian].

5. Veligodskiy, D. (2005). Derzhavni utvorennia v Krymu naprykintsi 1918 — v 1920 rr.: istoryko-pravove doslidzhennia [State formations in the Crimea at the end of 1918 — in 1920: historical and legal research]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

6. Whitman, K. (2009). Krymski tatory — natsionalna menshyna chy korinnyi narod? [Crimean Tatars — a national minority or an indigenous people?]. *State and law: Collection of scientific papers. Legal and political sciences*, 45, 563–571 [in Ukrainian].

7. Donbas i Krym: tsina povernennia: monohrafiia [Donbas and Crimea: the price of return: a monograph]. (2015). V.P. Horbulina, O.S. Vlasyuk, E.M. Libanova, O.M. Lyashenko (Eds.). K.: NISD [in Ukrainian].

8. Zinchenko, Yu. (1994). Do pytannia pro doliu krymskykh tatar v suchasni Ukraini. Problemy sobornosti Ukrainy v KhKh stolitti [On the question of the fate of the Crimean Tatars in modern Ukraine. Problems of the unity of Ukraine in the 20th century]. K., 191–197 [in Ukrainian].

9. Zinchenko, Yu. (1998). Krymski tatory: istorychnyi narys [Crimean Tatars: historical essay]. Kyiv [in Ukrainian].

10. Zinchenko, Yu. (2004). Krymskotatarska problema: istoriia ta suchasnist [The Crimean Tatar problem: history and modernity]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal — Ukrainian historical journal*, 3, 379–402 [in Ukrainian].

11. Ziyatdinova, E. (2008). Krymski tatory — natsiia chy etnos? [Crimean Tatars — nation or ethnos?]. *Visnyk Lviv. un-tu. Ser. Sotsiol*, 2, 352–361 [in Ukrainian].

12. Istoriiia Krymu v zapytanniakh ta vidpovidiakh [History of Crimea in questions and answers]. (2015). Ans. ed. V.Smolii; Arrangement H.Boryak. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. K.: Naukova dumka [in Ukrainian].

13. Koval, D. (2016). Istoriiia Ukrainskoho Krymu [History of the Ukrainian Crimea]. Mena: Dominant [in Ukrainian].

14. Kopylenko, O. (2002). Avtonomna Respublika Krym: problemy pravovoho statusu: monohrafiia [Autonomous Republic of Crimea: problems of legal status: a monograph]. K.: Takson [in Ukrainian].